

روش شناسی تفسیر تربیتی قرآن

محمد احسانی

دانشجوی دکتری قرآن و علوم، جامعة المصطفیٰ ﷺ العالمية

چکیده

قرآن کریم مهم‌ترین منبع و ابزار تعلیم و تربیت اسلامی است، و از آغاز نزول بر پیامبر اکرم تا کنون نقش تربیتی خود را به خوبی ایفا و در طول تاریخ قلب انسان‌های آماده را نورانی و آن‌ها را به کمال روحی و معنوی هدایت کرده است. از این رو قرآن کریم پیوند عمیقی با تعلیم و تربیت دارد و باید با دید تربیتی آیات آن را مطالعه و تفسیری با همین رویکرد ارائه کرد.

این مقاله تلاشی است برای تبیین روش تفسیر تربیتی قرآن کریم. از این رو برخی از روش‌های مؤثر در حوزه تفسیر را با نگرش تربیتی را ارائه داده است. روش تربیتی و موضوعی به شیوه مشهور و شیوه شهید صدر، روش تطبیقی و تلفیقی و نیز مراحل و ضوابط تدوین تفسیر تربیتی از جمله مطالب این مقاله است.

واژه‌های اصلی: قرآن، تفسیر، تربیت، تفسیر تربیتی، روش‌شناسی

درآمد

علوم بشری روز به روز به سوی تخصصی شدن پیش می‌رود و شاخه‌های گوناگونی در حوزه دانش انسانی پدید می‌آید و رشته‌های جدیدی نیز در حال شکل گرفتن است. «علم تفسیر» نیز که دانشی در ارتباط با فهم قرآن کریم، است نباید از کاروان علوم بشری عقب بماند، پس لازم است تفسیرهای متنوعی به صورت تخصصی ارائه گردد. تفسیر در زمینه‌های مختلف دانش‌های رائج در مراکز علمی و آموزشی، مانند علوم سیاسی، علوم اجتماعی، حقوق، روان‌شناسی، مدیریت و علوم تربیتی قابل تکثیر و تنوع است، زیرا این علوم به گونه‌ای با علوم قرآنی و معارف قرآن کریم ارتباط دارند. شاید بتوان گفت تعلیم و تربیت بیشترین پیوند را با قرآن و معارف قرآنی دارد، چرا که هدف قرآن تعلیم و تربیت است، لذا خداوند می‌فرماید:

﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ (جمعه/۳)؛ «او در میان اهل مکه رسولی از ایشان برانگیخت تا بخواند و بیاموزد به ایشان آیات کتاب الهی را، و تعلیم کند به ایشان طریقه تزکیه و تطهیر نفوس ناطقه را به حکمت و آداب سنت که کتاب الهی مشتمل بر آن است».

هدف بعثت پیامبر و رسالت او از آیه کریمه به خوبی استفاده می‌شود و این که قرآن برای هدایت و تربیت نازل شد و پیامبر وظیفه تعلیم و تربیت مردم را به عهده داشت. براین اساس ارتباط علوم تربیتی با قرآن کریم بسیار عمیق و گسترده است و باید کارشناسان تعلیم و تربیت و مفسران قرآن کریم در پی تدوین تفسیر تخصصی تربیتی باشند. این تفسیر مانند تفاسیر دیگر باید از اتقان، استحکام و حجیت برخوردار باشد تا بتوان در استنباط مسائل فرعی بدان استناد کرد.

مفهوم شناسی

تربیت

هر چند واژه «تربیت» به شکل حاضر در قرآن به کار نرفته است، ولی مشتقات آن با شکل‌های دیگر از دو ریشه «ربب» و «ربو» در آیات متعدد استفاده شده که به نوعی تربیت به معنای اصطلاحی - پرورش جسمی یا روحی و معنوی - را می‌رساند. راغب می‌گوید:

«رب» در اصل تربیت به معنای ایجاد چیزی به صورت تدریجی و گام به گام است تا آن چیز به حد کمال مطلوب خود برسد (مفردات الفاظ القرآن الکریم، ص ۳۳۶). بر این اساس، تربیت که مصدر باب «تفعیل» است و معنای فاعلی دارد، ارتباط نزدیکی با مفهوم «رب» پیدا می‌کند؛ زیرا به قول راغب «رب» نیز مصدر است و مستعار برای فاعل، یعنی به مربی و کسی که فرآیند تربیت را در عمل اجرا می‌کند، رب گفته می‌شود. هر جا واژه رب در قرآن به کار رفته، به معنای تربیت کننده و پرورش دهنده است و این کلمه به صورت مطلق تنها بر خدای متعال اطلاق می‌شود (همان، ۳۳۶).

تفسیر

از ریشه «فسر»، در لغت به معنای توضیح، بیان و شرح (فرهنگ معاصر عربی - فارسی، ۵۰۷) آمده است. راغب می‌گوید:

فسر که تفسیر از آن گرفته شده، به مفهوم اظهار معنای معقول است؛ (مفردات الفاظ القرآن الکریم، ۶۳۶). اگر معنای پیچیده و مرموزی را که فهمش برای افراد مشکل است، توضیح دهد و مطلب برای آن‌ها روشن گردد، مصداق تفسیر خواهد بود.

تفسیر در اصطلاح مفسران و صاحب نظران علوم قرآن، تعریف‌های مختلف دارد و هر کدام بر اساس رویکرد تفسیری خود تعریفی از آن ارائه داده‌اند، ولی منظور ما از تفسیر در این نوشتار عبارت است از: «کشف و پرده برداری از ابهامات کلمات و جمله‌های قرآن و توضیح مقاصد و اهداف آن‌ها» (تفسیر قرآن مهر، ۱ / ۲۶).

روش

در منابع واژه شناسی فارسی به معنای راه، طرز، طریقه، سبک (لغت نامه دهخدا، واژه روش) و لاتین به معنای «متد» (Methode) است و بر مجموعه اموری گفته می‌شود که انسان را برای رسیدن به هدف و انجام کار مورد نظر به صورت منظم و روشمند کمک کند. به اسلوب (Procede) نیز روش گفته می‌شود که جزئی‌تر از روش به معنای اصطلاحی است و پای بندی به آن، روش مشخصی را فرا راه انسان می‌نهد. و نیز بر فن (Technique)، ابزار و وسیله‌ای که به کمک آن شیوه آموزشی یا هر عمل دیگر اجرا می‌گردد، روش اطلاق می‌شود. (ر.ک. به: آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، ۳ / ۲۶۷). به هر صورت، روش یک مفهوم راهبردی

است که چگونگی عمل را ترسیم و مراحل و چگونگی پیمودن آن را برای رسیدن به هدف یا هدف‌های مورد نظر معلوم می‌کند.

منظور از روش در این نوشتار یک نوع رفتار و عمل‌کرد نظام یافته و هدف‌داری است که مفسر تربیتی قرآن کریم در اجرای فرآیند تفسیر در پیش می‌گیرد و بر اساس آن، فعالیت‌های تفسیری خود را برای کشف معنای واقعی آیات قرآن در باب تعلیم و تربیت سامان می‌دهد.

تفسیر تربیتی

تفسیر تربیتی از دو واژه تفسیر و تربیت مرکب است، بنابراین، مفهوم آن آمیخته‌ای از آن دو خواهد بود. بدین سان تفسیر تربیتی، یعنی کشف و پرده برداری از ابهامات واژه‌ها و جمله‌های قرآن در حوزه تربیت و توضیح و تبیین مقاصد و اهداف آیات قرآن بر اساس یافته‌های علوم تربیتی.

مفسران تربیتی شیوه‌ای را در پیش می‌گیرند - اعم از روش ترتیبی یا موضوعی با شاخه‌هایی که دارند - و آموزه‌های تربیتی را بر محور آن روش کشف و به عنوان پیام‌های تربیتی آیات ارائه می‌دهند. به هر صورت، تفسیر تربیتی فعالیت روشمند و هدف‌داری است برای کشف حقایق نهفته قرآن کریم در قلمرو تعلیم و تربیت.

این موضوع نیز طرح‌پذیر است که تفسیر تربیتی، گرایشی در حوزه تفسیر است از این‌رو روش آن در عرض روش‌های تفسیری قرآن به قرآن، روایی، عقلی و ... نیست، بلکه شیوه و گرایش فرعی در حوزه روش تفسیر علمی قرآن است.

روش تفسیر تربیتی

همان‌گونه که تفسیر عام قرآن (بنیادی و کاربردی) را می‌توان با روش‌های متعدد نوشت، تفسیر تخصصی تربیتی را نیز می‌شود با استفاده از شیوه‌های مختلف سامان داد. در حوزه تفسیرهای عمومی روش‌هایی مانند قرآن به قرآن، روایی، عقلی، علمی، اشاری و اجتهادی جامع وجود دارد که در طول تاریخ مفسران از آنها استفاده کرده‌اند. در حوزه گرایش‌ها نیز گرایش اجتماعی، تربیتی، سیاسی، اخلاقی و ... هست. (ر.ک. به: منطق تفسیر قرآن (۲) (روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن)؛ روش‌های تفسیر قرآن؛ روش‌ها و گرایش‌های تفسیری). در زمینه تفسیر تربیتی می‌توان از یک یا چند روش

استفاده کرد، البته عوامل متعددی نظیر مفهوم شناسی تربیت و انتخاب معنای خاص، اندیشه‌های دینی و فلسفی، نگرش‌های تربیتی، امکانات و امثال آن در انتخاب روش تأثیر گذارند. به هر حال در تفسیر تربیتی از تمام روش‌های مجاز، غیر از روش تفسیر به رأی، می‌توان استفاده کرد.

اسلوب تفسیر تربیتی

اسلوب تفسیر گاهی تربیتی، گاهی موضوعی و... است (ر.ک. به: همان‌ها). ما به مهم‌ترین آنها اشاره و رابطه‌شان را با تفسیر تربیتی بررسی می‌کنیم.

۱. **ترتیبی:** نخستین شیوه در تدوین تفسیر تربیتی به نظر می‌رسد، مورد توجه دانش پژوهان تفسیر و تعلیم و تربیت قرار دارد، تفسیر ترتیبی با نگرش تربیتی است. بدین معنا که کارشناسان تربیتی و مفسران قرآن، طرحی را مبنی بر تفسیر تربیتی همه قرآن به ترتیب قرآن موجود، آماده کنند، یعنی از سوره حمد شروع کنند و به سوره ناس برسند. همچنین می‌توان برخی از سوره‌ها و آیات قرآن را با استفاده از روش ترتیبی با رویکرد تربیتی تفسیر کرد. در این صورت لازم نیست همه قرآن را تفسیر کرد، بلکه مفسر سوره‌ها و آیاتی را که آموزه تربیتی بیشتری دارند، با نگاه تربیتی تفسیر می‌کند. بنابراین، شیوه ترتیبی دو صورت خواهند داشت: تفسیر تربیتی تمام قرآن و تفسیر تربیتی سوره‌ها و آیات منتخب.

این روش ترتیبی در مقام اجرا نیز به دو شیوه زیر قابل انجام خواهد بود:

اول) شیوه فردی: اجرای طرح به صورت فردی انجام می‌گیرد و کسی که تخصص تربیتی و تفسیری دارد عهده دار اجرای آن می‌گردد. این کار به لحاظ تخصص در رشته‌های تفسیر و تربیت و به لحاظ مطالبه زمان بیشتر، مشکلاتی همراه خواهد داشت. از این رو، سامان دهی این گونه پروژه‌ها در شرایطی که بیشتر پژوهشگران در پی پروژه‌های کوتاه مدت و زود بازده هستند، مشکل به نظر می‌رسد.

دوم) شیوه گروهی: بدین معنا که تعدادی از کارشناسان تعلیم و تربیت و پژوهشگران قرآنی با استفاده از نظرات و تجربیات خود با هم پروژه‌ای را در زمینه تفسیر تربیتی قرآن به مرحله اجرا در می‌آورند. این روش، افزون بر آنکه کاستی‌های شیوه فردی را ندارد، از امتیازات بسیاری برخوردار است و عاقلانه‌ترین روش به نظر می‌رسد.

۲. **موضوعی:** در شیوه موضوعی مفسر قرآن را براساس موضوعات مشخص و نگرش تربیتی تفسیر می‌کند. در این روش، تفسیر همه قرآن از ابتدا تا انتها مورد نظر نیست، بلکه مفسر در این شیوه، با محوریت موضوعاتی از پیش تعیین شده، سراغ قرآن می‌رود و آیات مربوط به موضوع خاص را تفسیر و تحلیل می‌کند. حتی همه سوره‌ها و آیات را نیاز نیست مورد بررسی قرار داد؛ زیرا آن چه در تفسیر موضوعی مهم است، آیات مرتبط با موضوع مورد نظر است که می‌بایست تبیین گردد و نتیجه به دست آید. البته، همین شیوه به چند شیوه قابل اجرا خواهد بود:

اول) شیوه مشهور (درون متنی): مشهور علمای تفسیر بر آنند که موضوعات تفسیری را از متن قرآن به دست آورند و آیات مربوط به آن را بررسی و به نتیجه مورد نظر برسند. به عبارت دیگر می‌خواهند حکم و موضوع را از متن قرآن به دست آورند و آیات پیرامون آن موضوع را از سراسر قرآن گردآورند و تجزیه و تحلیل کنند. برای نمونه «نقش خانواده در تربیت فرزند» را که در بسیاری از آیات قرآن بدان اشاره شده است، می‌توان در نظر گرفت و آیاتی را که در ارتباط با والدین و فرزندان یا زن و شوهر سخن می‌گویند، بررسی و نظر قرآن را در باره نقش خانواده در تربیت فرزند بیان کرد؛ چنان که در باب عبادات چنین روشی معمول است و فقها موضوعاتی مانند نماز و روزه را محور بحث قرار می‌دهند و آیات مربوط به آن را بررسی می‌کنند. این روش، درون متنی و مبتنی بر گزاره‌های قرآنی است و توجهی به غیر قرآن ندارد.

دوم) شیوه شهید صدر (برون متنی): شهید محمد باقر صدر رحمته الله شیوه برون متنی را مطرح کرد. بر اساس این روش، موضوعات نو در عرصه علم و صنعت و تعلیم و تربیت و یا تحولات اجتماعی بر قرآن عرضه و نظر قرآن را درباره آن جست و جو می‌شود. برای نمونه، نظریه تکامل داروین را، بر قرآن عرضه می‌کنیم و با بررسی آیات موافق و مخالف، دیدگاه قرآن را به دست می‌آوریم. امروزه در حوزه تعلیم و تربیت، موضوعاتی چون، مبانی، اهداف، اصول، روش، مراحل و ابعاد تعلیم و تربیت مورد توجه پژوهشگران علوم تربیتی است، پس دانش پژوهان این رشته باید این موضوعات را از دیدگاه قرآن بررسی کنند و نظریه اسلام را در مورد آن به دست آورند.

۳. **میان رشته‌ای:** منظور از «رشته» در شیوه میان رشته‌ای، رشته‌های مرتبط با موضوعات و مسائل تفسیر و علوم قرآن است، یعنی یک مسئله از دیدگاه دو دانش مورد بررسی قرار می‌گیرد. چون بسیاری از بررسی موضوعات قرآنی چند تباری است، لازم است به صورت میان رشته‌ای مورد تحقیق و مطالعه قرار گیرند. (منطق تفسیر قرآن (۳)، ۶۱). این روش در برابر روش «تک رشته‌ای» است و منافاتی با شیوه درون قرآنی و برون قرآنی ندارد، بلکه چه بسا استفاده از شواهد درون قرآنی و برون قرآنی در این شیوه ضرورت داشته باشد. در شیوه مشهور و شهید صدر توجه اصلی به درون و برون قرآن بود و در این شیوه تمرکز بر رشته‌های مرتبط با مسئله مورد بحث است و با دو شیوه یادشده، قابل جمع خواهد بود.

از آن جا که علوم تربیتی خود از شاخه‌های میان رشته‌ای علوم انسانی است؛ یعنی رشته‌ای است که با استفاده از یافته‌های رشته‌های دیگر (مانند: روان شناسی، جامعه شناسی، تاریخ، اقتصاد و...) بهره می‌جوید؛ باید تفسیر قرآن کریم با این نگرش، با چنین شیوه‌ای به انجام برسد. بهره‌گیری از رهیافت‌های دانش تربیت و علوم قرآنی، به خصوص علم تفسیر و قواعد و روش‌های آن، زمینه تدوین تفسیر تربیتی جامع و قابل قبولی را فراهم می‌سازد، زیرا نگاه یک سویه به دانش تعلیم و تربیت یا علوم قرآن نمی‌تواند انتظار دانش پژوهان رشته‌های مختلف را از تفسیر تربیتی برآورد. از این رو نگرش دو سویه به موضوعات تفسیری تربیتی - یافته‌های علوم تربیتی و دانش‌های مرتبط و داده‌های علوم قرآنی - در تهیه و تدوین تفسیر تربیتی مفید به نظر می‌رسد. برای مثال مراحل رشد انسان را با دو رویکرد تربیتی و قرآنی می‌توان بررسی کرد و با تحلیل و مقایسه داده‌ها به تولید علم جدید در این باره رسید.

۴. **تطبیقی:** شیوه تطبیقی را این گونه تعریف کرده‌اند: «شناخت یک پدیدار یا دیدگاه در پرتو مقایسه (فهم و تبیین مواضع خلاف و وفاق)» (منطق تفسیر قرآن (۳)، ۵۳). برای نمونه دیدگاه دو مفسر قرآن کریم، علامه طباطبایی و شهید صدر بررسی و تفاوت‌ها و اختلاف‌های آن دو با استفاده از این روش ارائه می‌گردد. این شیوه در بیشتر علوم بشری رایج است و پژوهش‌هایی بر اساس آن به انجام رسیده است. در فقه و اصول نیز رشته‌هایی با عنوان فقه مقارن، اصول مقارن و امثال آن وجود دارند و

گروه‌هایی از دانش‌پژوهان مشغول تحصیل، تدریس و پژوهش در این زمینه‌اند. همچنین در حوزه ادیان و مذاهب تحقیق با شیوه تطبیقی کاربرد گسترده دارد. این روش در قلمرو تعلیم و تربیت نیز کم و بیش مورد توجه است و در فلسفه تعلیم و تربیت و رویکردهای تربیتی، مقایسه‌هایی میان نظریات دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان و یا دیدگاه‌های نظریه پردازان مسلمان غیر مسلمان در میان خودشان، از این روش استفاده می‌شود (ر.ک. به: آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، ج ۴-۱).

در تفسیر تربیتی هم جا دارد از روش تطبیقی استفاده شود. به نظر می‌رسد کاربست این روش در تفسیرهای تخصصی بسیار مفید و کارساز باشد، چرا که بهره بردن از این روش، مستلزم آگاهی کافی از نظریات کارشناسان تربیتی و دانشمندان علوم قرآنی است تا مقایسه‌ای درخور میان آن‌ها صورت گیرد؛ مقایسه میان دیدگاه‌های پژوهش‌جویان تربیتی و علوم قرآنی میان خودشان از یک سو، و مقایسه این دو گروه با طرف مقابل از سوی دیگر.

۵. تلفیقی: در نهایت مناسب است روشی را که به نظر می‌رسد در تدوین تفسیر تربیتی بیش از همه برای تفسیر پژوهان تربیتی مفید است و به آن‌ها یاری می‌رساند، پیشنهاد و معرفی کنیم، به این امید که در باب تفسیر تربیتی یا هر تفسیر تخصصی دیگر بتوان به عنوان بهترین روش از آن استفاده کرد.

مناسب‌ترین روش، روش در پژوهش تفسیر تربیتی، روش تلفیقی است؛ روشی مرکب از روش ترتیبی و موضوعی، بدین طریق که تفسیر پژوهان تربیتی طرحی را برای تدوین تفسیر تربیتی آماده می‌سازند و تمام قرآن را با دید تربیتی تفسیر می‌کنند و در اجرای این طرح تعدادی از آیات قرآن را مطرح و درباره نکات و آموزه‌های تربیتی آن بحث و آیات مرتبط با محتوای آن آیات را از سراسر قرآن بررسی می‌کنند. به عنوان نمونه آیات اوائل سوره بقره - درباره مؤمنان - را مطرح می‌سازند و دیگر آیه‌های مربوط به اهل ایمان را نیز می‌آورند و در مجموع عناصر نظام تربیت اسلامی را در این زمینه از درون آن آیات متعدد استخراج می‌کنند. عناصر اصلی یک نظام تربیتی عبارتند از: مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها، مراحل، منابع، ابزار، مراتب و ابعاد تربیت.

این روش هم ترتیبی است، چون می‌خواهد همه قرآن را از اول تا آخر به ترتیب قرآن موجود تفسیر کند و هم موضوعی است، چون آیات مربوط به موضوع مورد بحث مانند مؤمنان یا منافقان و کافران را با نظر به آیات مرتبط با آن بررسی می‌کند. بر این اساس، استفاده از روش تلفیقی نیز در تدوین تفسیر تربیتی توصیه می‌شود، چون این روش در عین نداشتن کاستی‌ها، از امتیازات روش‌های دیگر برخوردار است. استفاده از روش تلفیقی یا ترکیبی، محدودیت‌هایی را که در روش خاص هست، ندارد و پژوهشگر آزادی عمل دارد و می‌تواند از دیگر شیوه‌های مفید در حوزه تفسیر و تعلیم و تربیت بهره بگیرد، مفسر تربیتی چون طبق این روش خود را محدود به شیوه معینی نمی‌بیند و می‌تواند در انجام کارش روش‌های مختلف را به کارگیرد و کار مناسبی ارائه دهد، چنان که برخی از تفسیر نویسان غیر تخصصی محصور در روش خاصی نمانده و از روش‌های عقلی، روایی، قرآن به قرآن و نظائر آن استفاده کرده‌اند. براساس این شیوه، می‌توان از روش‌های مختلف تفسیر درون قرآنی و برون قرآنی و شیوه‌های مختلف آن نظیر روش عقلی، روایی، قرآن به قرآن، و ... بهره برد. همچنین از کارشناسان علوم تربیتی و دانش اندوختگان علوم قرآنی می‌توان به تناسب علم و دانش هر کدام استفاده کرد و از نظرات آن‌ها بهره جست. اگر این روش به خوبی، شیوه عمل تفسیری قرار گیرد، یک دوره تفسیر تربیتی کامل و جامع و مفید برای نسل جوان تدوین و به جامعه علمی ارائه خواهد شد.

مهم‌ترین امتیاز تفسیر ترتیبی آن است که مجموعه آیات را کنار هم بررسی می‌کند و این امر زمینه فهم آیات به لحاظ نظم و سیاق و پیوندهای گفتاری را فراهم می‌سازد؛ چه اینکه درک رمز و راز چینش آیات و چگونگی کنارهم قرار گرفتن آن‌ها مهم است و هر کدام حاوی نکته یا نکاتی است که در صورت تقطیع، آن مزایا را نخواهند داشت.

مراحل و ضوابط تفسیر تربیتی

هر روشی را که مفسر در تدوین تفسیر تربیتی، در مسیر اجرای پروژه تفسیری با نگاه تربیتی، پیش بگیرد، ناگزیر باید مراحل را طی کند تا به نتیجه نهایی - نظریه پردازی تفسیر تربیتی - دست یابد. هدف نهایی در این تفسیر نظریه پردازی تربیتی بر اساس اندیشه اسلامی است که منابع اصلی آن بی‌تردید قرآن کریم با ضمیمه عقل و

سنت نبوی است. رسیدن به نظریه پردازی و استنباط نظریه قرآن و اسلام در موضوعات نو پدید در عرصه علوم انسانی مستلزم پشت سر گذراندن مقدماتی است که باید در چند مرحله انجام گیرد؛ مراحل نسبت به مفسر و مراحل نسبت به اجرای فرایند تفسیر تربیتی که هر کدام به نوبه خود ویژگی‌هایی دارد.

رسیدن به نظریه پردازی در باب تعلیم و تربیت مبتنی بر اندیشه‌های قرآنی، هدف اصلی پژوهش در زمینه تفسیر تربیتی قرآن است، ولی دست یابی به چنین هدفی نیازمند تلاش روز افزون به صورت مستمر است. روشن است که نظریه پردازی فراتر از مراحل و ضوابط تفسیر و نتیجه مراحل و کاربری قواعد تفسیری است. اگر مراحل تفسیر تربیتی بر اساس ضوابط تفسیری به خوبی اجرا گردد، محصولش دست یابی به نظریات قرآن در باب تعلیم و تربیت خواهد بود که از این کار، در این نوشتار به نظریه پردازی تعبیر می‌شود.

الف) ضوابط مفسر تربیتی

هر کس برای فعالیت در هر زمینه علمی نیازمند یک سلسله شرایط در خصوص آن حوزه کاری است؛ به خصوص تفسیر قرآن کریم که به لحاظ دینی و علمی اهمیت زیادی دارد. در عین حال یک سلسله محدودیت‌هایی هم دارد. بنابراین مفسر باید شرایطی را در خود احراز کند، سپس به کار تفسیری بپردازد. از این رو لازم است مفسر، پیش از شروع به تدوین تفسیر تربیتی، مراحل را برای احراز شایستگی‌های لازم برای تفسیر کسب کند تا تفسیر مفید و متقن علمی بنویسد.

در این جا قبل از بیان مراحل انجام تفسیر تربیتی - مربوط به اجرای فرایند تفسیر - به مراحل کسب شرایط مفسران تربیتی اشاره می‌کنیم.

۱. **تخصص در علوم قرآن:** مقصود از تخصص در علوم قرآن، دارا بودن مهارت نظری و عملی در باب تفسیر قرآن کریم است. نویسنده تفسیر تربیتی، در گام نخست باید تخصص کافی در علوم قرآن داشته باشد. قواعد تفسیر، ادبیات تفسیر، علوم پیش‌نیاز تفسیر و... را به گونه‌ای احسن و شایسته یک مفسر قرآن فراگیرد، آن‌گاه به تدوین تفسیر تربیتی و تبیین آیات قرآن بپردازد و گرنه بعید است بتواند تفسیر علمی و مفید ارائه دهد.

۲. **تخصص در علم تفسیر:** مفسر افزون بر فراگیری علوم قرآن، باید در خصوص تفسیر و راهکارها و شیوه های تدوین تفسیر تبحر کافی داشته باشد تا قرآن را تفسیر کند و اهداف قرآنی را از لابه لای آیات به دست آورد، چرا که تفسیر - گذشته از پیش نیازها - علم مستقل و فن جداگانه ای است که تخصص علمی و مهارت عملی می خواهد. شاید به همین دلیل برخی تفاسیر موجود چندان عمق کافی ندارند و به نظر می رسد، نویسندگان آنها نتوانسته اند مقاصد آیات را به درستی درک و ابهامات آن را کشف کنند.

۳. **تخصص در علوم تربیتی:** به نظر می رسد مهم ترین رکن لازم برای تدوین تفسیر تربیتی تخصص در علوم تربیتی و دانش تعلیم و تربیت است، زیرا بدون این ویژگی کسی نمی تواند تفسیری مناسب با حوزه تعلیم و تربیت بنویسد. علوم تربیتی، مجموعه ای از دانش های به هم پیوسته است که هر کدام شاخه ها و زیر شاخه های متعدد دارند. آگاهی از حوزه دانش های تربیتی برای کسی که قرآن را با نگاه تربیتی تفسیر کند ضروری است.

تذکر: کارگروهی که متخصصان و پژوهشگران علوم قرآن با فرهیختگان علوم تربیتی به صورت جمعی اقدام به این کار نمایند. بسیار مفید است چون فعایت گروهی در هر زمینه، به ویژه در حوزه های علمی بسیار مؤثر است و کاستی های کار فردی را هم ندارد. از این رو، برای تدوین تفسیر تربیتی راه مناسب تر فعالیت گروهی است که از امتیازات بالایی برخوردار و از کاستی های کار فردی مصون است.

(ب) مراحل تدوین تفسیر تربیتی

پس از کسب شرایط لازم برای آغاز تفسیر تربیتی یا اجرای آن به صورت گروهی، مراحل باید طی شود تا یک تفسیر علمی ارائه گردد و در نهایت به نظریه پردازی در باب تفسیر تربیتی قرآن برسد. در این جا نیز مراحل به نظر می رسد که باید سپری شود تا نتیجه مطلوب حاصل گردد.

۱. **تفسیر تک آیه:** در گام اول باید آیات به صورت مستقل مورد دقت و تجزیه و تحلیل قرار گیرد؛ بدین طریق که مفسر ابتدا واژگان موجود در آیه را از لابه لای منابع معتبر واژه شناسی به دست آورد و درباره معنا و مفهوم آیه تأمل نماید و در نهایت

مقصود درست را، بدون توجه به قرائن درون متنی و برون متنی بفهمد. لازم است پیام تربیتی «تک آیه» کشف شود و این که آیه قطع نظر از آیات دیگر و قرائن سیاق و امثال آن چه پیام تربیتی دارد. البته از شأن نزول آیه می‌توان در این مورد بهره جست. نا گفته نماند که در این مرحله تنها به مراد استعمالی آیه می‌توان دست یافت، نه مراد جدی و واقعی آن؛ و معنای حقیقی در صورت بررسی همه قرائن قابل استخراج خواهد بود.

۲. بررسی قرائن متصله و منفصله: مرحله دوم در استخراج پیام‌های تربیتی آیات و تفسیر تربیتی، بررسی قرائن درون متنی است. مفسر در این مرحله باید تلاش کند قرینه‌هایی نظیر سیاق، شأن نزول، و آیات مربوط به مضمون آیه مورد بحث را به دقت مورد توجه قرار دهد و آموزه‌های تربیتی آیه را با نظر به آن‌ها به دست آورد. منظور از قرائن متصل و منفصل، بررسی علائم و شواهد موجود در آیات پیرامون و مشابه و هر آن چه در فهم آیه کمک می‌کنند، است، مانند ادله لبی و عقلی که ممکن است به گونه‌ای در درک معنای واقعی آیه یاری رسانند. ناسخ و منسوخ، عام و خاص، مطلق و مقید و... از مواردی است که در این مرحله باید بررسی شود. در این مرحله ضمن دست یابی به مراد جدی آیه، ممکن است پیام‌های جدیدی به دست آید.

۳. بررسی ما یحتمل القرینیه: در این مرحله قرائن محتمل بررسی می‌شود، یعنی آن چه احتمال دارد در معنای آیه نقش داشته باشد. دایره فحص ما یحتمل القرینیه عام و گسترده است و هر اندازه احتمال قرینه بودن عقلایی باشد، باید بررسی گردد. شاید حوزه‌های دیگر علمی مانند احکام، کلام، تاریخ و نظائر آن احتمال دخالت در تعیین معنای واقعی آیه داشته باشند، پس باید مورد توجه قرار گیرند. در این زمینه می‌شود از نرم افزارهای مختلف استفاده کرد. شکی نیست هر مقدار دایره بررسی وسیع‌تر بود، اعتبار نتیجه کار و محصول به دست آمده بیشتر خواهد بود و می‌توان به معنا و پیام‌های ارائه شده به عنوان اراده جدی خداوند نگاه کرد.

۴. کشف معنای واقعی: پس از بررسی قرائن متصل و منفصل و آن چه احتمال قرینه بودن، مفسر می‌تواند به معنای واقعی آیات دست یابد و ادعا کند که مراد جدی خدا در این آیه فلان معنا است. البته، اراده جدی امر تشکیکی است و مراتب مختلف

دارد و اگر به مرتبه‌های پایین‌تر دست یافت، کافی است. این مراحل را می‌شود با دو روش تربیتی و موضوعی انجام داد و به روش خاصی نظر ندارد.

۵. منظومه‌سازی آیات: گام بعدی در تفسیر تربیتی منظومه‌سازی آیات است، یعنی مفسر تربیتی پس از دست‌یابی به مراد واقعی خداوند و بررسی آیات مورد نظر با همه قرائن درون‌متنی و بیرون‌متنی، برای رسیدن به مرحله نظریه‌پردازی، باید آیات را سامان دهد و نظام بخشد. روشن است که منظومه‌سازی آیات کاری بسیار مهم است و در وصول به نظریات قرآن در زمینه‌های مختلف علوم انسانی، تأثیر بسزایی دارد. از همین جا باید به ارائه نظریات تخصصی قرآن کریم و در نهایت به نظریه اسلام رسید و نسبت به مسائل روز اظهار نظر کرد.

منظومه‌سازی آیات با روش موضوعی قابل‌اجراست و باید در موضوعی مشخص نظیر تربیت اخلاقی و یا یکی از ریز موضوعات آن، آیات مرتبط را دسته‌بندی کرد و در یک نظم و ساختار منطقی قرار داد تا به نظریه قرآن و اسلام رسید، البته منظومه‌سازی را با شیوه‌های مختلف می‌شود انجام داد.

۶. نظریه‌پردازی: نتیجه پژوهش در حوزه تفسیر تربیتی، نظریه‌پردازی در این زمینه است که پس از طی مراحل یادشده، بر اساس قواعد و ضوابط تفسیر قرآن کریم، قابل دسترسی خواهد بود. استخراج دیدگاه اسلام از قرآن کریم کاری بسیار مهم و ضروری است و باید نظریات قرآن درباره مسایل جدید تربیتی به علاقه‌مندان دانش‌تعلیم و تربیت ارائه گردد. راه رسیدن به نظریه‌پردازی در مورد دیدگاه‌های تربیتی قرآن کریم همان است که بدان اشاره شد و به نظر می‌رسد مفسر تربیتی با اجرای مراحل یاد شده، می‌تواند به نظریه‌پردازی در زمینه‌های مختلف علوم انسانی یا دیگر رشته‌های علمی بپردازد و نظریه قرآن را بیان دارد.

در نظریه‌پردازی باید مبانی کلامی، فلسفی، انسان‌شناختی، اقتصادی، جامعه‌شناختی و... را مورد توجه قرار داد و بر اساس آن مبانی نظریه قرآن را نسبت به مسائل خاص علوم انسانی ارائه داد. در باب تعلیم و تربیت نیز باید مبانی تعلیم و تربیت را با دقت کامل مورد توجه قرار داد و بر اساس آن مبانی، نظریه قرآن را در موضوعات تربیتی استنباط کرد.

حاصل سخن

از آن چه درباره تفسیر تربیتی و روش‌های اجرای آن گفتیم، به این نکته رسیدیم که تفسیر قرآن کریم با نگرش تربیتی ضرورت دارد و باید دیدگاه‌های تربیتی قرآن به صورت ملموس و قابل ارائه به مراکز علمی دنیا، بررسی و به نسل جوان عرضه شود. طبیعی است انجام چنین کاری راهکارهای مخصوص خود را می‌طلبد و به نظر می‌رسد روش‌هایی که به آن‌ها اشاره شده مناسب‌ترین روش‌ها در استخراج نظریات تربیتی قرآن کریم هستند و استفاده از آن‌ها، به پژوهشگران قرآنی و تربیتی توصیه می‌شود. به امید آن که تفسیر نگاران قرآن کریم با دارا بودن شرایط لازم و پیمودن مراحل تفسیر تربیتی و با به کارگیری این روش‌ها به هدف اصلی، یعنی نظریه پردازی در باب تربیت قرآنی، دست یابند و بتوانند دیدگاه‌های قرآن را در حوزه تعلیم و تربیت به دست آورند و به نسل جوان ارائه دهند.

منابع و مأخذ:

۱. آذرتاش آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، نشر نی، تهران، ۱۳۸۱.
۲. اعرافی، درس فقه التریبیه، سال تحصیلی ۸۷ - ۸۶.
۳. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، قم، ج ۳ - ۱.
۴. دهخدا، علی اکبر (و محمد معین و جعفر شهیدی)، لغتنامه، نشر دانشگاه تهران و موسسه لغتنامه دهخدا، تهران، ۱۳۳۷ - ۱۳۵۲ ش.
۵. راغب، اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن الکریم، تحقیق: عدنان داوودی، طلیعه نور، قم، ۱۴۲۸ق.
۶. رضایی اصفهانی، محمد علی، تفسیر قرآن مهر، پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، قم، ۱۳۸۷.
۷. همو، منطق تفسیر قرآن (۲) روش ها و گرایش های تفسیر قرآن، نشر مرکز جهانی علوم اسلامی، قم، ۱۳۸۵ ش.
۸. همو، منطق تفسیر قرآن (۳)، جامعه المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ العالمیه، ۱۳۸۶.
۹. رفیعی، بهروز، آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، سمت، تهران، ۱۳۸۱.
۱۰. السبجانی، جعفر، المناهیج التفسیریة، مؤسسه الامام الصادق عَلَيْهِ السَّلَام، قم، ۱۴۲۲ق، طبع الثانی.
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، دفتر انتشارات اسلامی، قم، بی تا.
۱۲. علوی مهر، حسین، روش ها و گرایش های تفسیری، انتشارات اُسوه، ۱۳۸۱ ش.
۱۳. مؤدب، سیدرضا، روش های تفسیر قرآن، دانشگاه (انتشارات اشراق)، قم، ۱۳۸۰ ش.